

Žmogus ir gamta etninėje kultūroje

Stebuklingoji žolynų galia ir laiko skaičiavimas

Prof. dr. Libertas KLIMKA

Birželio 21-ąją yra astronominė vasaros pradžia – saulėgrįža (solsticija). Ilgiausia metų diena ir trumpiausia naktis – pats gamtos suvešėjimas. Saulutė užkopia į pačią mitinio pasaulio kalno viršūnę, – tokių būta prosenovinių vaizdinių. Palaukus porą dienų iškiliai pažymima vasarvidžio šventė Joninės, kitados vadintos Kupolėmis arba Rasa. Tas poros dienų tarpas dėl paleoastronominių matavimo metodų netobulumo, reikalingas įsitikinti saulę tikrai pasiekus dangaus kalno viršūnę. Per šventę apeigos būdavo atliekamos su žolynais, ugnimi ir vandeniu. Joninių išvakarėse merginos kupoliauja – renka trejų devynerių žolynų puokštę. Iš jų pindavo vainikėlius, burdavo jais savo ateitį. Paleis devynis, įvardytus kaimo vaikinių vardais, į upelį ar ežeran plaukti; kurio arčiausiai prie kranto sustos, už to ir ištekės. Triskart prieš saulės teką Joninių rytmetį aplėkus devynis laukus, surinkus iš jų po devynis žolynus ir po devynis akmenėlius, galima pasigausinti pieno – žolynus reikia sušerti karvėms, o akmenėliais puodynes iššutinti. Šeimininkės Kupolių puokštę perskirdavo pusiau, vieną pusę padalydavo nuo raganų kliauciu tvartuose paslėptoms karvėms, kitą pusę laikydavo užkištą už balkio net iki Kūčių vakaro. Paprotys pabrėžia, kad saulėgrįžos dalija metus pusiau, yra kalendoriaus ašimi. Taigi žolynai vasarvidį turį stebuklingų galių.

Nuo negandingų orų, žvarbių vėjų, šalčių ir atodrekių ginant sveikatą, kartas nuo karto praverčia trejų devynerių antpilo lašeliai. Juose – vidurvasario pievų kvapai, žolelių vaistingosios galios. Tai iš jonažolių, raudonėlių, čiobrelėlių, ramunėlių, barkūnų, juozažolių, arnikų, pelynų, sidabražolių, bitkrėslėlių, kraujažolių, vingiorykščių, rugiagėlių, šlamučiu, žvaginių, šalavijų ir daugelio kitų, – kaimo žiniuoniai naudoja vaistams per šimtą augalų. Ir svarbu, kad antpilai žolynai būtų surinkti trijose skirtingose vietose: paupio pievoje, saulėtoje įkalnėje, tamsioje paunksnėje. Dar gerai, kad prieš vasarvidį, be to, mėnuliui augant; tada visos vaistingosios medžiagos susikaupusios lapeliuose ir žieduose. Tik gydomosios šaknelės ir gumbai renkami mėnuliui dylant.

Kaimo žiniuonių patirtimi naudojosi ir profesionalūs vaistininkai. XIX a. trejų devynerių antpilas

būdavo pardavinėjamas ir vaistinėse. Jo originalų receptą saugo Lietuvos medicinos ir farmacijos muziejus Kaune. Be mūsų pievų žolynų, ten įmaišyta truputis ir egzotiškų prieskonių. Lenkijos vaistinėse dar ir šiandien galima nusipirkti džiovintų žolelių rinkinį, pavadintą „Trojanka litewska“.

Liaudies medicinoje būta ypatingų metodų žolynų vaistams paruošti. Kad ir iš devynių vainikėlių, kurie visą Devintinių oktavą, devynis mišparus kabojo bažnyčioje. Arba pašventintų per Jonines; tos žolelės labiau tinkančios berniukams. Prireikus gydyti vaiką nuo išgąščio ar kokios kitos rimtos bėdos, ruošiami smilkalai. Pirmiausia imama po žolelę iš kiekvieno vainikėlio, tada papešama po truputį samanų iš kiekvieno trobos kampo tarpusieniojū. Dar ir kerpių nuo sodybos kryžiaus reikia pridėti, tik rinkti jas reikia kryžmiškai, kaip žegnojantis. Jeigu susirgo mergaitė, vaistas bus paveikesnis papildžius žolynus moteriško medžio – liepos, pušies, drebulės – žievele. Jeigu berniukas – vyriško medžio – ažuolo, beržo ar uosio – žievele. Surinkus 18 vaistažolių ir kerpių, reikia jas teisingai išmaišyti, kad gavus po du mazgelius trims dienoms. Tai daroma, skaičiuojant „atbulai“: „nei devyni, nei aštuoni, nei septyni...“ Smilkoma saulei dar netekejus ir netoli jos laidos. Tokia sudėtinga vaistų ruošimo ir naudojimo procedūra (žinios surinktos Kupiškio apylinkėse) buvo siekiama pasitelkti gydymui ne tik visas gamtos, bet ir namų dvasių galias. Tačiau kodėl taip keistai skaičiuota, kodėl nelyginu skaičiumi, o ne įprastine dešimtaine sistema?

Dažnas tautosakoje žodis „devyni“ nusako tarsi kokią ribą. Kad ir dainose: „Devynios šakelės, dešimta viršūnelė“, „Devyni sūneliai, dešimta dukrelė“, „Devynias upes perplaukė, dešimtoį skendo“, „Devynias kulkos pro šalį skrido, dešimta galvelę kirtė“, „Devynias dienas miego nemigau, devynias dagtis lig sužibinau“; priežodžiuose: „Devyni amatai, dešimtas badas“, „Devynis kartus pamatuok, dešimtą pjauk“, „Susiraukęs kaip devynios pėtynčios“, „Gardu kaip devyni medūs“, „Ilga kaip devyni pasninkai“, „Gi žiūriu, žiūriu – devyni vilkai vieną bitę bepjauna“; mįslėse: „Devyniuose kailiniuose boba sušąla. Kas? – Svogūnas“, ir t.t. Kalboje sudurtiniai žodžiai su „devyni“ reiškia gausą, persiverčiančią į ypatingą ar visai naują kokybę, pavyzdžiui: devynakė (nėgė), devynikė (vyža), devyniabrolė, devynagalvis, devyngerklė (lakštingala), devyniagodis (svajoklis), devyniaraštis, devyniatėvis (paleistuvės vaikas). Sakoma: „iki devinto prakaito“, „devynios galybės“, „Barbė devyndarbė“ ir t.t. Tikima, kad per Jonines skruzdėlės išneša savo paslaptį į saulę pradžiovinti; saugo ją apstojusios devyniomis eilėmis. O jei nori gerų linų užsiauginti, – per Užgavėnes privalu devynis laukus apvažiuoti; ar rogėmis, ar koku vežimaičiu, nelygu metai. Devynduoniai, kaimas Kėdainių rajone, lietuvių literatūros tyrinėtojo Jurgio Lebedžio gimtinei, savo vardą gavo, pasak žmonių pasakojimų, iš to, kad badmečiu duoną kepė iš visokių grūdų likučių. Kita versija – kaimas augino našlaitį, paeiliui jį maitindami, tad pavadino devynduoniu. Aukštaičių senoviniuose vestuviniuose papročiuose nuotaką jos draugės martavimui ruošdavo devynis vakarus. O dzūkuose būta pikto burto, kad vestuvės iširtų, – merginos galvą pritaikius apipilti žemele, surinkta nuo devynių kapų... Devyniukė populiarė ir kaimynų latvių etnokultūroje. Štai palyginimui toks dainos ketureilis: „Martynei gaidį kirtau devyniaskiauterį, lai lekia mano žirgas devyniais keliais“.

Į dažno tautosakoje devyniukės minėjimo priežastį kelią nurodo viena mįslė: „Devyniašakis, devyniaragis – viršuj mėnuo žydi. Kas?“ Atsakymas – žirnis, kuris labai gerai auga, pasodintas jaunam mėnuliui stojus. Sakoma, kad padėtas ant būgno netgi šokteli aukštyn, tegu tik jaunas mėnulis pasirodo. Ankšties su devyniais žirniais esanti ypatinga. Įmetus ją kam nors į vežimą, arklys išsikinkytų. O jeigu į lovą – miegantysis iškristų. Esmė ta, kad trys blyškiaveidžio Žemės palydovo regimos atmainos – priešpilis, pilnatis, delčia – dalija siderinį (žvaigždinį) mėnesį, trunkantį maždaug 27,3 paros, į tris devyniadienes savaites. Štai iš kur paslaptingoji trejų devynerių formulė!

Tokio mėnulinio kalendoriaus naudojimą Lietuvoje dar net istoriniais laikais paliudija vadinamasis Gedimino skeptras – kalendorinė lazda su didžiųjų kunigaikščių insignijomis. Ji aprašyta Teodoro Narbuto devyniatomėje Lietuvos istorijoje, o jos kalendorinį algoritmą 1855 metais iššifavo vilniškis astronomas Matvejus Gusevas. Mėnulio fazių ženkliais lazdoje mėnesių dienos suskirstytos į devyniadienes savaites. Laiko matavimą tokios trukmės savaitėmis patvirtina ir astronominis įrenginys ant Birutės alko kalno Palangoje, egzistavęs iki kryžiuočių invazijos XV a. pradžioje. Tai vienuolikos stulpelių ratas ant pasagos formos pylimėlio, fiksuojantis kryptis į saulės ir mėnulio laidos vietas jūroje. Nuo centrinio – „mėnulinio“ – stulpelio žiūrint, kampinį nuotolį iki artimiausių stulpelių į vieną ir kitą pusę mėnulis keliauja po devynias paras. Kaip tik tokią savaitės trukmę senovės Žemaitijoje savo raštuose mini Simonas Daukantas. O kad laikas nuo sunkių ūkio ar pilių statybos darbų neprailgtų, penktosios dienos popietę nebūdavo dirbama – tai laumių vakaras. Graži mėnulinio kalendoriaus metafora liaudies dainoje:

*Ant aukšto kalno
Trys ažuolėliai
Po devynias šakeles.
Ant kožnos šakos
Po gegužėlę
Kas rytelį kukavo.*

Skaičius devyni senovėje buvo naudotas ir ilgesniems laiko tarpams seikėti. Visų pirma devyni mėnulio mėnesiai – tai naujos žmogaus gyvybės šiame pasaulyje atsirandant laukimas. Kartu ir laiko tarpas nuo pirmųjų rudens požymių per žiemos speigus iki vidurvasario. Todėl tikėtina devynis mėnesius buvus pirmųjų akmens amžiaus kalendorių, vadinamų nepilnaisiais, pagrindu. Andainykštės medžiotojų bendruomenės laiko skaičiavimo schema galėjo būti tokia: metų pradžia tapatinama su kanopinių žvėrių

L. Klimkos nuotraukos

ruja, po kurios jie delčioje meta ragus. Elnių vestuvės vyksta rugsėjo pabaigoje; iš čia vienas jo prosenoviškų vardų – rujos mėnuo. Nuo tada galima skaičiuoti mėnulio ciklais: po trijų – žiemos saulėgrīža, kai devyniaragis elnias atneša „aukso kupką“ – sugrižtančią saulę (dzūkų advento giesmė). Dar po trijų mėnesių – lygiadienis su pirmaisiais ryškiais gamtos atbudimo požymiais, pažymimas Pavasario šauktuvių švente. Tada po šešių – pats gamtos šėlsmas vasarvidį, pažymimas Kupolių ir Rasos švente. O dešimtajį mėnulio mėnesį šakotaragiai susilaukia prieauglio. Vasarą, kai gausu visokio maisto, apskritai nebebuvo prasmės laiką skaičiuoti. Todėl ir pats žodis „laikas“ etimologiškai siejamas su veiksmažodžiu „laikyti“, taigi ir taupyti.

Taigi archajiškojo mėnulinio kalendoriaus algoritmas išreiškiamas skaičių 3,6,9 seka. Stebėtina, kad lietuvių etninėje kultūroje tebėra gyvi tokio priešistorinio laiko skaičiavimo aidai. Štai kaip jis paslėptas mįslėje: „Seredoj, subatoj gimė Dievo kumeliukas auksinėm kamanom, sidabrinėm padkavom. Kas? – Jaunas mėnulis“. Pirmoji neomenija (plono pjautuviuko – „sidabro padkavos“ – pasirodymas vakaro žaroje – „aukso kamanose“) galėjo būti švenčiama kaip Naujieji metai. Tai tikriausiai iš istoriografinių šaltinių žinomi Krikštai ar Kumeliuko krikštynos. Sereda, subata – skaičiai 3 ir 6. Trečioji metų neomenija – T. Narbuto ir M. Valančiaus aprašytosios Pavasario šauktuvės. Šeštoji neomenija, tikėtina, padėdavo iš „baltųjų“ naktų, trunkančių porą savaitių, išskirti vieną šventinę, stebuklingąją Rasą.

Mėnulinė trejų devynerių taisyklė yra pasklidusi į pačias įvairiausias etnokultūros sritis. Pagal ją

būdavo kepamas Dziedų pyragas, sukrečiant po tris šaukštus iš devynių puodelių; triskart po devynis kartus sukalbama malda „ant duonos“ nuo karvių pakerėjimo. Per rugiapjūtę skausmas nuo mosavimo pjautuvu išsismelks į riešą, – išgydyti galima užsirišus storą ir stiprų siūlą su trejomis devyneriomis mazgų. Tik skaičiuoti juos reikia taip: „ne vienas, ne du, ne trys...“ Pasakoje vaikas parsisamdė šeiminkui už tarną trejiems metams, algos suderėjęs tik po devynis kviečio grūdus. Ir jau visai bjaurus vaistų nuo alkoholio paruošimo būdas – degtinėje devynias paras mirkyti tris aklius peliukus. Išgėrus tokios trauktinės, svaigiųjų gėrimų daugiau nesinorės per visą amžių. O štai mįslingas burtas iš Švenčionių krašto. Vienam ūkininkui vis krisdavo arkliai. Atsirado burtininkas, kuris pamokė, kad reikia negyvo arklio širdį išimti, suvynioti į lininę skepetaitę ir subadyti trejomis devyneriomis spilgomis; tada užkišti už sparo troboje. Taip padarius, arkliai daugiau nebenugaišdavo.

Devynių tarpsnių kalendorinis ciklas tikriausiai turėjo įtakos ir vėlesnėms kalendorinėms sistemoms, sudarytomis jau pagal saulės metus ir skirtoms žemės ūkio darbams reguliuoti. Maždaug keturiasdešimties dienų tarpsnis skiria vieną nuo kitos pagrindines metų šventes indoeuropietiškos kulties tautų tradicijoje. Tikėtina jį susidarius derinant mėnulio ir saulės ciklus, padalijus saulės metus į devynias dalis. Jokios metafizinės priežastys negali iš niekur nieko sureikšminti vieno ar kito skaičiaus; „magiškieji“ skaičiai atrandami stebint realaus pasaulio gamtos reiškinų dėsningumą. O žolynų galia – objektyvi realybė; tik jų naudojimas, deja, daugeliu atveju liko neišsklaidytas iš kaimo žiniuonių patirties.